

DOI: 10.35774/app2020.04.141
УДК 343.983

Олексій Горлачук,

кандидат економічних наук, судовий експерт
сектору економічних досліджень відділу
товарознавчих, гемологічних, економічних,
будівельних, земельних досліджень та
оціночної діяльності
Тернопільського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС
України

СУДОВА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ОПЕРАЦІЙ ІЗ ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ

Визначено особливості проведення судової економічної експертизи за операціями з цінними паперами, які пов'язані з їхньою емісією (випуском), розміщенням, викупом, що відображається у бухгалтерському обліку на відповідних рахунках. Зазначено, що цінні папери є самостійним об'єктом дослідження, що передбачає їхнє всебічне вивчення на відповідність вимогам законодавства. Проведена класифікація інформаційних джерел, які досліджуються експертом-економістом, а також розглянуто сукупність методичних прийомів, які застосовуються в процесі цієї експертизи. Акцентовано увагу на актуальності використання експертами спеціально створених програмних продуктів для дослідження операцій із цінними паперами в електронній формі.

Ключові слова: цінні папери, акція, облигація, вексель, емісія цінних паперів, фінансовий ринок, судова економічна експертиза.

Горлачук А.

Судебная экономическая экспертиза операций с ценными бумагами: актуальные аспекты производства

Определены особенности проведения судебной экономической экспертизы по операциям с ценными бумагами, связанными с их эмиссией (выпуском), размещением, выкупом, что отражается в бухгалтерском учете на соответствующих счетах. Отмечено, что ценные бумаги являются самостоятельным объектом исследования, что предусматривает их всестороннее изучение на соответствие требованиям законодательства. Проведена классификация информационных источников, которые исследуются экспертом-экономистом, а также рассмотрена совокупность методических приемов, применяемых при данной экспертизе. Акцентируется внимание на актуальности использования экспертами специально созданных программных продуктов для исследования операций с ценными бумагами в электронной форме.

Ключевые слова: ценные бумаги, акция, облигация, вексель, эмиссия ценных бумаг, финансовый рынок, судебная экономическая экспертиза.

Horlachuk O.

Forensic economic examination of securities transactions: current aspects

The article examines the features of forensic economic examination of transactions with securities, which are related to their issue (issue), placement, redemption, as well as taxation of these transactions, which is reflected in the accounting of the relevant accounts.

The most common economic violations in the securities market are considered, which are investigated by law enforcement agencies and in case of appointment of expertise are the subject of expert research. It is noted that securities are an independent object of study, which provides for their comprehensive study in accordance with the law. The classification of information sources, which are studied by an expert economist. Along with the general legal framework of forensic economic expertise, the expert also studies the legislation in the field of issue and circulation of securities in relation to criminal, civil, administrative and commercial legislation. The expert examination checks not only the reflection of transactions with securities on the accounts, but also determines the correctness of the accrual of dividends, interest on them.

The set of methodical methods used in this examination is considered: calculation-analytical (economic analysis, statistical calculations, economic-mathematical methods), documentary (in form and content, normative-legal, arithmetic and cross-check), generalization and evaluation of results. The circulation of securities (stocks, corporate

bonds, local bonds, savings certificates, treasury bonds) involves their accounting in the relevant accounts, as well as the preparation of financial statements.

Forensic economic examination of securities transactions has its own characteristics, taking into account which will ensure a complete, objective and sound economic study: securities are an independent object of study, which requires their study in form and content; a set of transactions with securities is taken into account, which are related to their issue (issue), placement, accrual, payment of dividends and interest, as well as taxation of transactions on them; verification of these transactions in accounting for the relevant synthetic and analytical accounts and registers, as well as the correctness of accrual of dividends and interest on securities.

A promising direction in conducting this type of forensic economic expertise is the introduction of informatization through the use of specially created software products, given the tendency to increase the circulation of electronic securities in the context of expanding the informatization of economic relations.

Keywords: *securities, shares, bond, promissory note, issue of securities, financial market, forensic economic expertise.*

Постановка проблеми. За своєю сутністю ринкова економіка є динамічною та нестійкою системою, в основі якої знаходяться товарообмінні операції, невід'ємним елементом яких виступає капітал у різноманітних формах. Зокрема, в складі фінансового капіталу розрізняють такий вид фінансових ресурсів, як цінні папери, котрі є предметом купівлі-продажу на фондовому (фінансовому) ринку. Потреба суб'єктів господарювання в емісії цінних паперів може бути різноманітною: збільшення статутного капіталу підприємства для розширення комерційної діяльності, реалізація інвестиційних проектів, поповнення місцевих та державного бюджету для реалізації соціальних програм та інші. Учасниками операцій із цінними паперами виступають підприємства різних форм власності і господарювання, фізичні особи-підприємці, а також громадяни.

У сучасних умовах поширеним явищем в економічному середовищі, яке має тенденцію до розширення, є економічні порушення із цінними паперами. За даними органів контролю, обсяг матеріальних збитків, які зазнають учасники фондового ринку, є доволі значним [6]. У результаті майнові спори між його учасниками стають предметом розслідування правоохоронних органів, а в разі потреби судово-слідчі органи призначають судову економічну експертизу щодо обґрунтованості операцій із цінними паперами.

Незважаючи на відносно нетривалий період функціонування вітчизняного фондового ринку, він має економічний вплив. Його сучасний стан характеризується динамічно-змінним розвитком (збільшення кількості акціонерних підприємств, фінансово-кредитних установ, інвестиційних компаній, збільшення обігу цінних паперів, змінність і суперечливість нормативно-правової бази), що ставить перед судовою економічною експертизою вивчення проблемних аспектів за операціями із цінними паперами. Вищезазначене зумовило актуальність теми нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові проблеми дослідження судової економічної експертизи операцій із цінними паперами вивчали вітчизняних та іноземних науковці, зокрема М. Ф. Базась, М. Т. Білуха, Л. В. Дікань, Т. М. Дмитрієнко, В. Д. Понікаров, О. П. Пустовалова, О. В. Кожушко, Г. Г. Мумінова-Савіна, С. Г. Чаадаєв. Проте на сьогодні у науковій літературі досить рідко можна натрапити на економічні дослідження щодо цієї тематики, що зумовлює потребу у подальших наукових розвідках.

Метою дослідження є визначення актуальних аспектів, які виникають у процесі проведення судової економічної експертизи операцій із цінними паперами.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні важливість фінансового ринку є незаперечною з огляду на масштабність фінансових потоків, які супроводжують операції із цінними паперами, та їхній значний вплив на показники інвестиційної діяльності й забезпечення стабільності економіки. Враховуючи вищезазначене, дестабілізаційні процеси на цьому ринку, зумовлені економічними порушеннями, завдають значних матеріальних збитків його учасникам, а відтак і суспільству загалом.

Найбільш поширеними економічними порушеннями операцій із цінними паперами, які правоохоронні органи розслідують у разі призначення експертизи, становлять предмет експертного дослідження, є такі:

- використання неліквідних цінних паперів для проведення сумнівних фінансових операцій, пов'язаних із легалізацією доходів, отриманих незаконним шляхом та мінімізацією сплати податків;
- створення фіктивних підприємств, які, імітуючи акціонерну діяльність, здійснюють випуск цінних паперів. Грошові кошти від їх продажу переводяться на рахунки інших бізнесових структур, а саме підприємство застосовує фіктивне банкрутство;

– емісія цінних паперів шляхом відкритого розміщення без реєстрації їхнього випуску у встановленому законодавством порядку і внесення в документи, що надаються для реєстрації випуску цінних паперів, свідомо недостовірної інформації (наприклад, схеми із використанням векселів, які видаються маловідомими або неіснуючими корпораціями і за якими гарантується висока прибутковість);

– укладання фіктивних угод на виконання робіт, які не виконувалися з метою одержання оплати цінними паперами.

Як бачимо, вищеперелічені економічні порушення відбуваються у різноманітних формах і стосуються порушення вимог законодавства у сфері регулювання цього ринку.

Відповідно до Закону України «Про цінні папери і фондовий ринок» цінним папером є документ установленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, що має права на цінний папір, та передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір та прав за цінним папером іншим особам [9].

Відповідно до чинного законодавства України у цивільному обороті можуть здійснювати обіг такі групи цінних паперів [3; 9; 10]:

– пайові цінні папери: акції, інвестиційні сертифікати, сертифікати ФОН, акції корпоративного інвестиційного фонду;

– боргові цінні папери: облігації підприємств, державні облігації України, облігації місцевих позик, казначейські зобов'язання України, ощадні (депозитні) сертифікати, векселі, облігації міжнародних фінансових організацій, облігації Фонду гарантування вкладів фізичних осіб;

– іпотечні цінні папери: іпотечні облігації, заставні;

– приватизаційні цінні папери – цінні папери, які посвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду;

– похідні цінні папери – цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та / або товарних ресурсів;

– товаророзпорядчі цінні папери – цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Характерною рисою всіх видів цінних паперів незалежно від групи, є їхній борговий характер, який засвідчує боргове зобов'язання емітента (підприємство, організація) перед особами, що купили зазначені цінні папери. Тобто покупці цінних паперів підтверджують за рахунок цих грошових або товарних документів своє майнове право в частині вартості майна підприємства-емітента.

Проведення судової економічної експертизи операцій із цінними паперами характеризується врахуванням аспектів, що пов'язано із складною специфікою цих документів (емісія, обіг, оподаткування операцій за ними) та їх розгляду як самостійного об'єкта дослідження [4, с. 331]. Цінні папери не належать до документів бухгалтерського обліку і звітності, проте ступінь їхнього вивчення (за формою і змістом) впливає на результати експертного дослідження, а також на рівень розкриття цих злочинів правоохоронними органами.

Економічні порушення, які досліджує такий вид судової економічної експертизи за дорученням судово-слідчих органів, можна умовно поділити на декілька груп: пов'язані з емісією цінних паперів; здійснюються в сфері їхнього обігу; пов'язані з недотриманням прав власників; фіксуються в сфері обліку прав на цінні папери.

У Кримінальному кодексі України визначено порушення із цінними паперами на фондовому ринку: ст. 2211 (Маніпулювання на фондовому ринку), ст. 2231 (Підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів), ст. 2232 (Порушення порядку реєстру власників іменних цінних паперів), ст. 224 (Виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів) [5].

Судова економічна експертиза, використовуючи методи документальної перевірки, досліджує операції, за якими існує порушення законодавства та нормативно-правових вимог. Завдання такої експертизи полягає у перевірці обігу цінних паперів, правильності нарахування дивідендів, відсотків та їх виплати. Об'єктами судової економічної експертизи є цінні папери, до яких належать акції, облігації, ощадні сертифікати, векселі.

Особливості об'єктів дослідження за операціями із цінними паперами такі: вони становлять самостійний вид діяльності (інвестиційна), яку підприємство здійснює разом із основною діяльністю, тобто ін-

вестиції в цінні папери; в процесі проведення експертизи досліджуються не тільки документи, які фіксують операції з цінними паперами (синтетичні, аналітичні рахунки, реєстри бухгалтерського обліку, фінансова звітність суб'єкта господарювання), а й цінні папери (стосується наявності їхніх обов'язкових реквізитів).

Визначення предмета, об'єкта та завдань судової економічної експертизи, пов'язаної з операціями за цінними паперами, має значення в теоретичному та практичному плані, оскільки дає змогу судово-слідчим органам коректно сформулювати питання, які будуть досліджувати фахівці економічного профілю.

У процесі розслідування фінансових махінацій на фондовому ринку судово-слідчі органи мають вирішити питання, використовуючи спеціальні знання у сфері економічних наук, якими повинен володіти судовий експерт, – біржова діяльність (фондова біржа), сфера оподаткування, бухгалтерський облік (фінансовий, податковий) та ін.

У процесі експертного дослідження до уваги береться той факт, що операції із цінними паперами підприємства становлять окремий сегмент його фінансово-господарської діяльності (наприклад, ведення підприємством окремого обліку фінансових результатів за операціями з цінними паперами), а тому, крім загальної нормативно-правової бази судової економічної експертизи, експерт також вивчає законодавство в сфері емісії та обігу цінних паперів щодо кримінального, цивільного, адміністративного та господарського законодавства.

Під час дослідження операцій із такими фінансовими інструментами судовий експерт використовує значну кількість різноманітних джерел інформації, що дає змогу провести повне й об'єктивне економічне дослідження:

– законодавчі документи (Закони України): «Про цінні папери і фондовий ринок», «Про акціонерні товариства», «Про державне регулювання ринку цінних паперів», «Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку», «Про депозитарну систему України», «Про обіг векселів в Україні», «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність»;

– нормативно-правові акти (накази, інструкції): Про затвердження Правил виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку; План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань та господарських операцій підприємств і організацій; Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій; Положення (стандарти) бухгалтерського обліку (12 «Фінансові інвестиції», 13 «Фінансові інструменти», 15 «Дохід», 16 «Витрати», 24 «Прибуток на акцію»); інші нормативно-правові акти;

– документація суб'єкта господарювання: цінні папери; звіт про випуск, розміщення та обіг цінних паперів форма № 2-Б (річна); форми фінансової звітності (баланс, звіт про фінансові результати, звіт про рух грошових коштів, звіт про власний капітал.); синтетичні та аналітичні рахунки, реєстри бухгалтерського обліку, бухгалтерська звітність щодо оподаткування операцій за цінними паперами; договори на придбання цінних паперів; акти прийому-передачі цінних паперів; виписки з рахунків (для бездокументарних цінних паперів); книга обліку цінних паперів; інші документи.

Як методичні прийоми експертного дослідження експерт використовує сукупність методичних прийомів: розрахунково-аналітичні (економічний аналіз, статистичні обрахунки, економіко-математичні методи), документальні (за формою і змістом, нормативно-правова, арифметична і зустрічна перевірка), узагальнення та оцінювання результатів [1, с. 383].

Вирішення завдань такого виду судової економічної експертизи пов'язано з урахуванням важливих аспектів, які характеризують обіг цінних паперів: від їхньої емісії (випуску) до виплати відсотків, дивідендів за ними і тому потребують детального вивчення експертом. Так, до уваги береться той факт, що право на виготовлення бланків цінних паперів є прерогативою державних спеціалізованих підприємств, що визначено наказом Міністерства фінансів України, Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ «Про затвердження Правил виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку» від 25.11.1993 № 98/118/740. Крім цього, вказані підприємства повинні мати ліцензію на здійснення такої діяльності, яку видає Міністерство фінансів України. Ліцензуванню (надання спеціальних дозволів) також підлягає діяльність професійних учасників на ринку цінних паперів [7; 8].

Експерт перевіряє наявність у підприємства (акціонерне товариство) свідоцтва про реєстрацію випуску акцій, котре засвідчує його право на випуск цінних паперів і яке у разі позитивного рішення реєстрального органу надається суб'єкту господарювання лише після реєстрації випуску цінних паперів у Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку.

Обіг цінних паперів (акцій, облигацій підприємств, облигацій місцевих позик, ощадних сертифікатів, казначейських зобов'язань та ін.) передбачає їх бухгалтерський облік за відповідними рахунками, а

також складання фінансової звітності за цим обігом [2, с. 524]. Наприклад, бухгалтерський облік цінних паперів ведеться на позабалансовому рахунку 08 «Бланки суворого обліку», на субрахунку 601 «Коротко-строкові кредити банків у національній валюті» – облік залучених коштів від розміщення акцій і облігацій, а також їх погашення (викуп), на субрахунку 441 «Прибуток нерозподілений» – обліку витрат при емісії цінних паперів (акцій, облігацій), нарахованих дивідендів за акціями, рахунок 33 «Інші кошти» призначений для обліку придбаних ощадних сертифікатів у банків та ін. В разі експертного дослідження перевіряється не лише відображення операцій із цінними паперами на рахунках бухгалтерському обліку, а й визначається правильність нарахування дивідендів, відсотків за ними.

Як вище зазначалося, цінні папери є самостійним об'єктом дослідження, що передбачає їх перевірку за формою і змістом щодо відповідності нормативним вимогам. Наприклад, у процесі дослідження сертифіката акції з метою попередження їх фальсифікації експерт звертає увагу на наявність обов'язкових реквізитів: назви цінного паперу, найменування акціонерного товариства, серії і номера сертифіката, міжнародного ідентифікаційного номера, типу і класу акцій, номінальної вартості акцій, кількості акцій, що належить власникові згідно із сертифікатом, назви власника, підпису керівника емітента або іншої уповноваженої особи.

Згідно із законодавством цінні папери можуть здійснювати обіг як в документарній, так і бездокументарній формі (наприклад, іменні емісійні цінні папери). На сьогодні обіг електронних цінних паперів має тенденцію до збільшення, а тому в процесі проведення судової економічної експертизи актуально використовувати спеціально розроблені програмні продукти для їх дослідження. Це дасть змогу зменшити терміни проведення експертиз, що підвищить продуктивність та якість роботи експерта-економіста.

Результатом проведення судової економічної експертизи, на основі наданих на дослідження матеріалів, є визначення розміру матеріальних збитків, які отримують суб'єкти господарювання різних форм власності і господарювання, а також фізичні особи внаслідок здійснення економічних порушень за операціями з цінними паперами недобросовісними учасниками фінансового ринку. Результати експертного дослідження можуть використовувати акціонерні товариства як превентивні заходи щодо попередження фінансових махінацій із цінними паперами на цьому ринку.

Висновки. Судова економічна експертиза операцій із цінними паперами має свої характерні особливості, врахування яких забезпечить проведення повного, об'єктивного та обґрунтованого економічного дослідження: цінні папери є самостійним об'єктом дослідження, тому потрібно їх вивчати за формою і змістом; до уваги береться сукупність операцій із цінними паперами, які пов'язані із їх випуском (емісією), розміщенням, нарахуванням, виплатою дивідендів і відсотків, а також оподаткування операцій за ними; перевірка вказаних операцій у бухгалтерському обліку за відповідними синтетичними та аналітичними рахунками та реєстрами, а також правильність нарахування дивідендів та відсотків за цінними паперами.

Перспективним напрямком у проведенні такого виду судової економічної експертизи є впровадження інформатизації шляхом використання спеціально створених програмних продуктів, зважаючи на тенденцію збільшення обігу електронних цінних паперів у контексті розширення інформатизації економічних відносин.

Список використаних джерел

1. Базась М. Ф. Теоретико-методологічні засади судово-бухгалтерської експертизи : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 448 с.
2. Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза : підручник. Київ : Воля, 2004. 656 с.
3. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 30.11.2020).
4. Дікань Л. В., Понікаров В. Д., Кожушко О. В. Судово-економічна експертиза : навч. посіб. Харків : Вид. ХНЕУ ім. С.Кузнеця, 2014. 432 с.
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 30.11.2020).
6. Податкова викриває махінації на ринку цінних паперів. URL: <http://sfs.gov.ua/media-tsentr/povini/print-56154.html> (дата звернення 03.12.2020).
7. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні : Закон України від 30.10.1996 № 448/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 30.11.2020).

8. Про затвердження Правил виготовлення бланків цінних паперів і документів суворого обліку: наказ Міністерства фінансів України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ від 25.11.1993 № 98/118/740. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0008-94#Text> від 25.11.1993 №98/118/740 (rada.gov.ua) (дата звернення: 15.12.2020).
9. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 28.11.2020).
10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.11.2020).

References

1. Bazas, M.F. (2007). *Teoretyko-metodolohichni zasady sudovo-bukhhalterskoi ekspertyzy [Theoretical and methodological principles of forensic accounting]*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
2. Bilukha, M.T. (2004). *Sudovo-bukhhalterska ekspertyza [Forensic accounting examination]*. Kyiv: Volia [in Ukrainian].
3. *Hospodarskyi kodeks Ukrainy [The Law of Ukraine «Economic Code of Ukraine»]* dated 16.01.2003 no.436-IV. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> » [in Ukrainian].
4. Dikan, L.V., Ponikarov, V.D., Kozhushko, O.V. (2014). *Sudovo-ekonomichna ekspertyza [Forensic economic examination]*. Kharkiv: Vyd. KhNEU im. S.Kuznetsia [in Ukrainian].
5. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine]* dated 05.04.2001 no.2341-III. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
6. *Podatkova vykryvaie makhinatsii na rynku tsinnykh paperiv [The tax exposes fraud in the securities market]*. Retrieved from <http://sfs.gov.ua/media-tsestr/novini/print-56154.html> [in Ukrainian].
7. *Pro derzhavne rehuliuвання rynku tsinnykh paperiv v Ukraini [On state regulation of the securities market in Ukraine]* dated 30.10.1996 no.448/96-BP. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/448/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
8. *Pro zatverdzhennia Pravyi vyhotovlennia blankiv tsinnykh paperiv i dokumentiv suvoroho obliku [About the statement of Rules of production of forms of securities and documents of the strict account]* dated 25.11.1993 no.98/118/740. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0008-94#Text> [in Ukrainian].
9. *Pro tsinni papery ta fondovyi rynek [About securities and the stock market]* dated 23.02.2006 no.3480-IV. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> [in Ukrainian].
10. *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine]* dated 16.01.2003 no.435-IV Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.12.2020.